

Recenzje i omówienia nadesłanych książek

LITURGIKA

„*Boże, ku wspomnieniu memu weźrzyj*”. *Godzinki staropolskie* (Źródła do Dziejów Kultury Duchowej w Polsce 2), wyd. i wprowadzenie Anna Gąsior, Janusz Królikowski, Kraków: Wydaw. Naukowe UJP II 2017, 460 [1] s., ISBN 978-83-7438-567-1 (UP).

Modlitwa „Godzinkami” jest głęboko zakorzeniona w polskiej pobożności ludowej. Choć najbardziej znane i rozpowszechnione są „Godzinki o Najświętszej Maryi Pannie”, to jednak stanowią one jedynie niewielki procent wszystkich, jakie komponowano na przestrzeni dziejów. Można powiedzieć, że „Godzinki” były dla polskich katolików tym, czym dla wiernych Wschodu akatysty. Te modlitewne utwo-

ry dedykowano osobom Trójcy Świętej, przymiotom boskim, tajemnicom związanym z misterium zbawczym Jezusa Chrystusa, świętym, a nawet zmarłym. Prezentowana publikacja zawiera zbiór 44 „Godzinek” datowanych na XVIII w. i zaliczanych do tzw. epoki staropolskiej. Stanowi więc ona cenny materiał źródłowy dla badaczy zainteresowanych historią polskiej pobożności ludowej. Nie ulega jednak wątpliwości, że ów zbiór jest nie tylko monumentalnym zestawieniem tekstów przeznaczonych do refleksji naukowej — wszak zebrane modlitwy z całą pewnością mogą stanowić impuls do pobożnościowego odkrycia dziedzictwa Kościoła w Polsce.

MARCIN KOŁODZIEJ, *Zgromadzenie liturgiczne w świetle Katechizmu Kościoła Katolickiego* (Rozprawy Naukowe i Opracowania Katedry Prawa Kanonicznego i Prawa Wyznaniowego 14), Wrocław: PWT 2016, 167 s., ISBN 978-83-63642-48-8.

Problematyka poprawnego rozumienia znaczenia i sensu zgromadzenia liturgicznego, które jest podmiotem sprawowania liturgii Kościoła, bez wątpienia należy do istotnych w naukowej refleksji liturgicznej. W historii zagadnienie to było podejmowane z różną intensywnością. W czasach nowożytnych o dowartościowanie zgromadzenia liturgicznego dopominali się pionierzy ruchu liturgicznego, co w konsekwencji zaowocowało nauką Soboru Watykańskiego II, która z kolei stała się impulsem do dalszych opracowań podejmujących zagadnienie. Można powiedzieć, że publikacja ks. Marcina Kołodzieja wpisuje się w nurt zapoczątkowanych wówczas badań. Swoją refleksję autor rozpoczyna od zarysu historycznego, w którym ukazuje kształtowanie się pojęcia zgromadzenia liturgicznego od czasów biblijnych po współczesność. Następnie, opierając się na artykułach Katechizmu Kościoła Katolickiego, kolejno omawia fenomen zgromadzenia liturgicznego rozumianego jako znak obecności Chrystusa, objawiający Kościół oraz zapowiadający esachtyczną rzeczywistość niebiańską. W dalszej części omówione zostało zagadnienie podmiotowości zgromadzenia liturgicznego, która zasadza się na kompetencjach i funkcjach wynikających z kapłaństwa służebnego oraz powszechnego. Ostatni rozdział książki koncentruje się na zgromadzeniu liturgicznym widzianym z perspektywy pastoralnej działalności Kościoła. Autor omawia tu przestrzeń zgromadzenia, formację wiernych oraz wskazuje na pewne zagrożenia, mogące rozbić jedność zgromadzenia.

CZESŁAW KRAKOWIAK, *Sakramenty uzdrowienia. Zagadnienia wybrane* (Prace Wydziału Teologii 175), Lublin: TN KUL 2016, 183 s., ISBN 978-83-7306-743-1.

Liturgiczna posługa Kościoła, najowocniej wypełniana w sakramentach, ogarnia swoją troską całego człowieka we wszystkich okolicznościach jego życia. Stąd wśród siedmiu sakramentów znajdują się również te nazywane „sakramentami uzdrowienia”, które odnoszą się zarówno do duchowych, jak i fizycznych niemocy człowieka. Niniejsza książka wybitnego polskiego liturgisty, ks. prof. Czesława Krakowiaka, dotyczy właśnie tych dwóch ważnych przestrzeni, koncentrując się na kwestiach związanych z sakramentami pokuty i pojednania oraz namaszczenia cho-

rych. W poszczególnych rozdziałach książki autor podejmuje zagadnienia teologiczne związane z omawianymi sakramentami oraz prezentuje naukę Kościoła dotyczącą ich dyscypliny. Ponadto w publikacji uwypuklone zostały kwestie pastoralne mające na celu pomóc w dobrym przyjęciu sakramentów uzdrowienia. Choć sam autor zaznacza, że w jego zamierzeniu książka skierowana jest do wiernych świeckich i ma na celu pomoc „do właściwego rozumienia teologicznego znaczenia sakramentów oraz warunków zgodnego z wolą Kościoła ich przyjmowania”, to jednak wydaje się, że zawarte w niej informacje powinny liczyć na szersze grono zainteresowanych czytelników. Z całą pewnością książka będzie stanowić cenną lekturę dla duszpasterzy oraz katechetów.

KAZIMIERZ LIJKA, *Misterium krzyża w liturgii Wielkiego Piątku* (Studia i Materiały 177), Poznań: Red. Wydaw. WT UAM 2016, 221 [1] s., ISBN 978-83-65251-27-5.

Liturgia Wielkiego Piątku, chociaż posiada głęboką, wieloaspektową symbolikę, w naturalny sposób koncentruje się wokół tajemnicy Krzyża Jezusa Chrystusa. To on stoi w centrum celebracji. W ten jedyny dzień w roku Krzyż skupia na sobie szczególną uwagę wiernych i otaczany jest czią wyrażoną poprzez liturgiczny akt adoracji oraz przyklęknięcie przed nim. Książka wybitnego badacza, ks. prof. Kazimierza Lijki OMI, stanowi refleksję naukową mającą na celu uwydatnienie kultu Krzyża Chrystusa w liturgii wielkopiątkowej na przestrzeni dziejów. W swoim opracowaniu autor szczegółowo przedstawił historyczne elementy celebracyjne związane z tajemnicą chrześcijańskiego Znaku Zbawienia w liturgii Zachodu. Ponadto ukazał również znaczenie, jakie kult Ukrzyżowanego w jego wielkopiątkowym wyrazie niesie dla współczesnego człowieka. W omawianej książce czytelnik znajdzie dogłębną prezentację i omówienie zarówno obrzędów Wielkiego Piątku, jak i tradycyjnych śpiewów liturgicznych związanych z misterium Krzyża.

JANUSZ MIECZKOWSKI, *Jednoczący charakter liturgii stacyjnej w Rzymie* (Modlitwa Kościoła. Monografie 1), Kraków: „Tyniec” 2015, 545 s., ISBN 978-83-7354-588-5.

Liturgia stacyjna jest jednym z najbardziej charakterystycznych elementów obrzędowych Wielkiego Postu i czasu Paschy w Wiecznym Mieście i do dziś inspirowała ona liturgie wielu Kościołów lokalnych. Celebrowane każdego dnia w innym kościele nabożeństwo stanowi dziedzictwo liturgiczne sięgające najstarszych czasów chrześcijaństwa. Prezentowana monografia ks. Janusza Mieczkowskiego stanowi cenne dzieło wprowadzające czytelnika nie tylko w burzliwą nieraz historię rzymskich *statio*, ale także w związaną z nimi obrzędowość. Autor oparł swoje opracowanie na solidnym materiale źródłowym, co czyni z niego — jak zauważył ks. prof. Stefan Koperek — dzieło pionierskie, podejmujące próbę całościowego ujęcia omawianego fenomenu liturgicznego. Ukoronowaniem podjętej analizy historyczno-liturgicznej jest rozdział ostatni, rozwiązujący ostatecznie postawiony w tytule problem. Ks. Mieczkowski skupia się tu na jednoczących elementach rzymskiej liturgii stacyjnej, które wiążą ze sobą zarówno Kościół hierarchiczny, jak i wspól-

notę wszystkich wiernych, oraz tworzą całość z konkretnym *Sitz im Leben* liturgii miasta Rzymu.

Miejsca chrztów, urzędzenia baptyzmalne i ceremoniał chrzcielny od starożytności chrześcijańskiej do Soboru Trydenckiego, Poznań – Dziekanowice: Wydaw. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 2016, 393 s., ISBN 978-83-7654-390-1.

Treść: ANDRZEJ M. WYRWA, „*Ego te baptizo...*” *Miejsca i ceremoniał chrztów. Introductio*, s. 9–24; MONIKA OŻÓG, HENRYK PIETRAS, *Baptysteria w „titulusach” oraz innych bazylikach papieskich w relacji „Liber Pontificalis”*, s. 25–40; ZYGMUNT KALINOWSKI, *O pozachrzcielnych funkcjach baptysteriów wczesnochrześcijańskich i chrzcielnic wczesnośredniowiecznych*, s. 41–69; MAKSYMILIAN SAS, *Czy miejsce chrztu ma znaczenie? Chrzest króla Caedwalii z Wessexu „ad limina beatorum apostolorum” w Rzymie*, s. 71–107; JANUSZ GÓRECKI, *Baseny chrzcielne z Ostrowa Lednickiego w świetle analizy źródeł archeologicznych*, s. 109–152; KLEMENTYNA ŻUROWSKA, *Forma i usytuowanie basenów chrzcielnych w kaplicy na Ostrowie Lednickim*, s. 153–163; HANNA KÓČKA-KRENZ, *Kwestia obecności basenu chrzcielnego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, s. 165–177; ZBIGNIEW PIANOWSKI, *Domniemane baptysterium przedromańskie na Wawelu. Problem badawczy (komunikat)*, s. 179–183; JOANNA KALAGA, *Baptysterium wiślickie. Mity i rzeczywistość archeologiczna*, s. 185–202; DANIEL BRZEZIŃSKI, *Procesja do źródła chrzcielnego w Wigilię Paschalną w liturgii rzymskiej: od starożytności do Soboru Trydenckiego i czasów współczesnych*, s. 203–219; SZYMON FEDOROWICZ, *Obrzędy chrzcielne i ich symboliczne znaczenie według Listu Jana diakona*, s. 221–228; CZESŁAW KRAKOWIAK, *Liturgia sakramentów inicjacji chrześcijańskiej od „Sakramentarza gelazjańskiego” do „Pontificale romano-germanicum”*, s. 229–250; ANDREA ANTONIO VERARDI, *La liturgia Battesimale romana tra VI e VII secolo: brevi riflessioni ecclesiologicalhe sulle fonti*, s. 251–264; JOLANTA M. MARSZAŁSKA, *Chrzest we wczesnym średniowieczu w świetle „Pontyfikału plockiego” z XII w.*, s. 265–273; WALDEMAR PAŁĘCKI, *„Benedictio fontis baptismalis” w średniowiecznych rękopisach liturgicznych w Polsce*, s. 275–304; WALDEMAR GRACZYK, *Zagadnienie chrztu w uchwałach synodalnych diecezji plockiej w okresie przedtrydenckim*, s. 305–312; KAZIMIERZ DOLA, *Rozwój obrzędów towarzyszących udzielaniu sakramentu chrztu w diecezji wrocławskiej w okresie przedtrydenckim*, s. 313–326; MAŁGORZATA DELIMATA-PROCH, *„Prześcieradłem z ołtarza głaszczą jego twarz, aby było piękne”, czyli o zwyczajach, praktykach oraz uroczystościach okołochrzcielnych w Polsce do XVI w.*, s. 327–338; RYSZARD KNAPIŃSKI, *Wykład potrydenckiej nauki o sakramencie chrztu św. zawarty w rycinie „Sacramentum baptismi” z serii „Septem novae legis sacramenta” autorstwa Philipa Galle’a*, s. 339–370; MAŁGORZATA TRĘBSKA, *„Oddajemy szczęśliwy depozyt z przydatkiem imienia nowego” — oratorski i epistolograficzny aspekt świętowania chrzcín w rodzinie szlacheckiej w Rzeczpospolitej XVII i XVIII w.*, s. 371–389; *Autorzy*, s. 391–393.

KRZYSZTOF POROSŁO (red.), *Wolą Boga jest wasze uświęcenie. Teologia sakramentów* (Modlitwa Kościoła 20), Kraków: „Tyńiec” 2016, 249 s., ISBN 978-83-7354-636-3.

Treść: KRZYSZTOF POROSŁO, *Wstęp*, s. 11–15; Artykuły: PAWEŁ MILCAREK, „*Godzien jesteś, Panie i Boże nasz, odebrać chwałę i cześć, i moc, boś Ty stworzył wszystko, a dzięki Twojej woli wszystko istniało i zostało stworzone*” (Ap 4,11). *O naturalności, należności i owocności kultu Bożego*, s. 19–35; DOMINIK OSTROWSKI, „*Ciesz się i raduj, Córo Syjonu, bo już idę i zamieszkać pośród Ciebie*” (Za 2,14). *Świątynia — miejsce spotkania świętego i stworzenia*, s. 37–60; MARCIN MAJEWSKI, „*Stańcie się wy również świątyniami na wzór Świętego, który was powołał*” (1 P 1,15). *Świętość Boga a świętość człowieka*, s. 61–85; DANUTA PIEKARZ, „*Abyście dali ciała swoje na ofiarę żywą, świętą, Bogu przyjemną, jako wyraz waszej rozumnej służby Bożej*” (Rz 12,1). *Kapłaństwo powszechne*, s. 87–107; MACIEJ SKÓRA, „*Natożyłem na Lewiego obowiązek czci i okazywał Mi cześć, i korzył się przed Mym imieniem*” (Ml 2,5). *Kapłaństwo ministerialne*, s. 109–122; JAROSŁAW KUPCZAK, „*Dlatego opuści człowiek ojca i matkę, a połączy się z żoną swoją, i będą dwoje jednym ciałem. Tajemnica to wielka, a ja mówię: w odniesieniu do Chrystusa i do Kościoła*” (Ef 5,31-32). *Wprowadzenie do teologii sakramentalności małżeństwa*, s. 123–155; Katechezy mistagogiczne: TOMASZ GRABOWSKI, KRZYSZTOF POROSŁO, *Tajemnica służby — katecheza mistagogiczna o sakramencie święceń*, s. 159–188; TOMASZ GRABOWSKI, KRZYSZTOF POROSŁO, *Tajemnica zjednoczenia — katecheza mistagogiczna o sakramencie małżeństwa*, s. 189–216; MACIEJ ZACHARA, *Katecheza mistagogiczna o świętowaniu niedzieli i uświęcaniu przez niedzielę*, s. 217–226; DOMINIK JURCZAK, *Katecheza mistagogiczna — uświęcenie ludu przez liturgię*, s. 227–244; *Summary*, s. 245–249.

KAROL TOMECKI, *O prze-znaczeniu czasu. Nowy dzień, tydzień i rok z ich przeszłością w liturgii rzymskiej*, Bielsko-Biała: Karol Tomecki 2015, 134 s., ISBN 978-83-62127-90-0.

Niewielka książka ks. Karola Tomeckiego podejmuje problematykę brewiarza rzymskiego sprzed jego reformy (tzw. „trydenckiego”). Autor już w przedśłowiu zaznacza, że publikacja nie stanowi pełnego wykładu, a jedynie zbiór myśli powodowanych liturgią łacińską, zaś jej ideę widzi w skupieniu się na brewiarzowym psalterzu oraz umiejscowieniu go w kontekście celebracji eucharystycznej. Sięgając do tej publikacji, napisanej skądinąd niełatwym językiem, czytelnik znajdzie teologiczne wyjaśnienie ważnych „elementów składowych” dawnego brewiarza oraz kalendarza liturgicznego. Chociaż układ książki nie jest do końca klarowny, z całą pewnością może ona stanowić ciekawą propozycję dla wszystkich, którzy chcieliby zgłębić liturgiczne dziedzictwo Kościoła rzymskiego.

JAKUB ZIEMSKI, *Elementy nupcjalne w odnowionej liturgii sakramentów*, Toruń: Wydaw. Naukowe UMK 2016, 189 s., ISBN 978-83-231-3630-9.

Liturgia każdego sakramentu bogata jest w przesłanie teologiczne. W pewien sposób dzięki uświęcającej mocy sakramentów wszystkie one łączą się i wzajemnie dopełniają. Niniejsza publikacja stanowi ciekawe spojrzenie na tajemnice sakramentalne: autor jako punkt odniesienia dokonanej analizy wybrał perspektywę obłubieńczych godów, jakie dokonują się pomiędzy Chrystusem i Kościołem. Praca zawarta została w czterech rozdziałach. W pierwszym uwaga koncentruje się na ogólnie pojętej idei nupcjalności w Piśmie Świętym i w Magisterium Kościoła. Kolejne rozdziały odzwierciedlają tradycyjny układ podziału sakramentów. Autor opierając się na jednakowym schemacie (wprowadzenie, wypowiedzi Ojców, znamiona nupcjalne), kolejno analizuje sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego, sakramenty uzdrowienia oraz sakramenty w służbie komunii.

Ks. Mateusz Potoczny
Opole, WT UO

KRZYSZTOF POROSŁO (red.), *W Jego ranach jest nasze zdrowie. Teologia sakramentów uzdrowienia* (Modlitwa Kościoła 19), Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2015, ss. 179, ISBN 978-83-7354-578-6.

Prezentowany tom jest kolejną publikacją pokonferencyjną w ramach serii rekolekcji liturgicznych *Mysterium fascinans*, organizowanych przez ks. Krzysztofa Porosłę i Dominikański Ośrodek Liturgiczny w Krakowie. Wspomniane rekolekcje na stałe wrosły już w duchowy pejzaż zarówno Krakowa, jak i całej Polski. Podejmują one klasyczne tematy związane z liturgiczną celebracją chrześcijańskich sakramentów w perspektywie współczesnych wyzwań społecznych i ideowych. W ten sposób reprezentują sobą coś więcej niż li tylko klasycznie rozumiane „ćwiczenia duchowe”. Obok wartości duchowej niosą bowiem w sobie duży ładunek wiedzy i rozumienia wielkiej tajemnicy wiary, jaką jest Chrystus Pan obecny i działający znakowo w liturgii.

Tematem *W jego ranach jest nasze zdrowie* są — jak informuje już podtytuł — sakramenty uzdrowienia, pokuta i namaszczenie chorych. Tom składa się z 6 przyczynków i jednego aneksu. Do całości wprowadza medytacja ks. dr. Wojciecha Węgrzyniaka poświęcona genezie nowego, biblijnego ujęcia rzeczywistości cierpienia. Tekst ten jest duchowym komentarzem do Izajaszowych tekstów zapowiadających tajemniczą postać Sługi Jahwe. Wskazuje on na zbawczą transformację cierpienia, które ze znaku przekleństwa zostaje uczynione skutecznym znakiem przemieniającej, zbawiającej miłości.

Drugi, również biblijny przyczynek traktuje o Chrystusie uzdrowicielu w Ewangelii według św. Marka. Jego autor, ks. dr hab. Artur Malina, dokonuje krótkiego, syntetycznego ujęcia cudów opisanych w Ewangelii Marka z punktu widzenia ich okoliczności, miejsca, opisu fizycznej strony choroby, wreszcie zaś ich podmiotowych uwarunkowań w postaci aktu wiary.

Po tej części biblijnej książka zawiera kilka systematycznych studiów, z których pierwszym jest opracowanie o. dr. Mateusza Przanowskiego OP dotyczące Tomaszowego ujęcia sakramentu pokuty. Ideą przewodnią prezentacji tej istotnej części Tomaszowej sakramentologii jest figura Chrystusa – lekarza. Przyczynek o. Przanowskiego jest nie tylko świetnym wprowadzeniem systematycznym do sakramentu pokuty, ale również stanowi potwierdzenie bliskości myśli Tomasz z teologicznym światem Ojców Kościoła, zarówno wschodnich, jak i zachodnich, dla których obraz lekarza był jedną z centralnych figur zbawczej tożsamości Chrystusa.

Ks. dr Maciej Zachara w swoim tekście *Grzech i pojednanie — prywatny problem poszczególnych wiernych czy sprawa wspólnoty Kościoła?* skupia się na zaproponowanej tematyce z konkretnej i szczegółowej perspektywy, jaką stanowi *Obrzęd pojednania pokutników* pochodzący z Pontyfikatu Wilhelma Duranda (1293/1295). Na uwagę zasługuje *Aneks* dołączony do artykułu, a zawierający obrzęd pojednania w Wielki Czwartek znajdujący się we wspomnianym Pontyfikale. Sam artykuł Zachary podzielony jest na dwie części, z których pierwsza przedstawia syntetyczny rys rozwoju sakramentu pojednania na Zachodzie, drugi zaś stanowi komentarz do obrzędu Duranda. *Aneks* i komentarz są bardzo cenną częścią całego tomu. Niedosyt pozostawia skrótowo potraktowana część historyczna. Taka skrótowość, z punktu widzenia tematu artykułu, wydaje się być metodologicznie uzasadniona. Pozostaje jednak niedosyt bardziej rozwiniętej części historycznej, a to z prostego powodu braku takich opracowań w języku polskim. Przy potencjalnym wznowieniu książki (albo zupełnie na innym miejscu) takie opracowanie historyczne powinno być poszerzone.

Następny tekst zamieszczony w książce to katecheza mistagogiczna o sakramencie pokuty podwójnego autorstwa: o. Tomasz Grabowskiego OP i ks. Krzysztofa Porosły. Obaj autorzy głoszą sakramentalne katechezy mistagogiczne już od dłuższego czasu, aby wspomnieć chociaż cykl wygłoszony u krakowskich dominikanów. Z tej katechezy chciałbym podkreślić dwa jej momenty. Po pierwsze, fenomenologiczny opis drogi nawrócenia zbudowany wokół autobiograficznej opowieści św. Augustyna. Ks. Porosło prowadzi czytelnika w meandry tajemnicy nawrócenia, komentując ludzkie stany świadomości, które pojawiają się od etapu przyłgnięcia do grzechu aż do momentu, w którym staje się on widoczny w całej swej złowrogości, niszczącej, oszpecającej naturze. Drugim momentem, który pragnę podkreślić, jest powiązanie grzechu i poznania Boga, którym zajmuje się o. Grabowski. Jego ujęcie jest wysoko oryginalne: zło grzechu polega w dużej mierze na zamknięciu drogi poznania Boga, zaś ów brak poznania Boga sprawia, że człowiek przestaje być zdolny do bycia zbawionym. Trzeba tu dodać natychmiast, że takie ujęcie nie ma w wykładni Grabowskiego posmaku intelektualizmu moralno-soteriologicznego. Poznanie Boga, które grzech uniemożliwia, niwecząc tym samym doświadczenie zbawienia, jest czymś więcej niż tylko czynnością intelektualną. Grabowskiemu

chodzi bardziej o biblijne rozumienie poznania, jako integralnego aktu komunikacji dokonującej się na wielu płaszczyznach ludzkiego bytu.

Dopiero ostatni artykuł w zbiorze poświęcony jest namaszczeniu chorych. Tekst ks. dr. Dariusza Kwiatkowskiego ma charakter syntetyczny. Przedstawia on zwięzły zarys historii samego rytu i teologii sakramentu namaszczenia. Autor wyraźnie zamierzył przedstawić rodzaj ogólnego wprowadzenia do tego sakramentu.

Książkę charakteryzuje różnorodność stylów — od medytacji do szczegółowych opracowań naukowych, oraz cenna wieloaspektowość ujęcia (biblijne, historyczne, systematyczne, liturgiczne). Rysuje się również przewaga artykułów związanych z sakramentem pokuty przy ilościowym, materialnym niedowartościowaniu namaszczenia chorych. Duszpasterskie i teologiczne doświadczenia wskazywałyby, moim skromnym zdaniem, trochę inną, odwróconą hierarchię preferencji. Sakrament namaszczenia chorych pozostaje wciąż w świadomości wiernych świeckich i szafarzy sakramentem odległym, niezrozumiałym, niejednokrotnie niewłaściwie celebrowanym. Rozumiem, że uczestników rekolekcji bardziej interesuje temat związany z sakramentem pokuty i pojednania, a to z racji ich raczej młodego wieku. Szeroka refleksja (zarówno duchowa, jak i praktyczna) nad sakramentem namaszczenia chorych wniosłaby jednak dużo do krajobrazu naszej rodzimej wiary i kościelnego życia. To niedocenienie sakramentu namaszczenia stanowi pewnie największy mankament prezentowanej publikacji, biorąc pod uwagę jej tytuł. Być może ów brak i mankament będzie stanowił dobry pretekst do oddzielnej publikacji na ten temat.

Ks. Robert J. Woźniak

KRZYSZTOF POROSŁO (red.), *Wolą Boga jest wasze uświęcenie. Teologia sakramentów uświęcenia* (Modlitwa Kościoła 20), Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów 2016, 249 s., ISBN 978-83-7354-636-3.

Recenzowana pozycja jest owocem ósmej edycji rekolekcji liturgicznych *Mysterium fascinas*, które odbyły się w Krakowie w dniach 11–13 września 2015 r. Jest to również kontynuacja trzech poprzednich, które poświęcone były sakramentom wtajemniczenia chrześcijańskiego i uzdrowienia. Tym razem skoncentrowano się na teologii sakramentów uświęcenia (komunii). W części wydrukowanych egzemplarzy, z powodu niedopatrzenia wydawcy, pojawia się niestety błędny podtytuł (*Teologia sakramentów uzdrowienia*), który pozostał z okładki poprzedniego wydania. Podobnie jak same rekolekcje liturgiczne, książka podzielona została na dwie części. Pierwszą stanowią artykuły naukowe, natomiast druga zawiera katechezy mistagogiczne.

W pierwszej części teksty miały odpowiadać na pytanie, co to oznacza, że Bóg pragnie naszego uświęcenia. Znajdziemy w tej części artykuły P. Milcarka o natu-

rze kultu Bożego, ks. D. Ostrowskiego, który ukazuje świątynię jako miejsce, w którym Bóg chce spotkać człowieka, by go uświęcić i zbawić, oraz tekst M. Majewskiego o tajemnicy świętości Boga i świętości człowieka. Po tych artykułach mamy już właściwe rozważania na temat teologii sakramentów święceń i małżeństwa. Sakramenty te ukazane są z punktu widzenia biblisty (D. Piekarz), liturgisty (ks. M. Skora) i dogmatyka (o. J. Kupczak OP). Autorzy tekstów prezentują sakramenty małżeństwa i święceń z perspektywy powołania człowieka, które rozwija się i umacnia wraz z przyjęciem tych sakramentów. Podkreślić trzeba, że autorzy tekstów włożyli wiele trudu, by trudne naukowe rozważania przekazać przystępnym dla każdego językiem.

W drugiej części książki znajdują się katechezy mistagogiczne, których celem było wprowadzenie wiernych w uczestnictwo w liturgii. Pierwsze dwie (ks. K. Porosło, o. T. Grabowski OP) rzeczywiście dotyczą sakramentu święceń (tajemnica służby) i małżeństwa (tajemnica zjednoczenia). Natomiast pozostałe dwie znów wykraczają poza główną tematykę książki, gdyż stanowią rozważania na temat uświęcenia człowieka poprzez świętowanie niedzieli (ks. M. Zachara) oraz udział w liturgii (o. D. Jurczak OP).

Widać więc, że recenzowana pozycja wykracza daleko poza tematykę sugerowaną przez jej podtytuł (*Teologia sakramentów uświęcenia*), choć zawiera się we właściwym tytule (*Wola Boga jest wasze uświęcenie*). Mamy w niej bowiem bardzo szerokie spojrzenie na problematykę uświęcenia człowieka poprzez udział w liturgii, nie tylko sakramentów świętych. Spotkanie z Bogiem i działaniem Jego łaski, które uświęca człowieka, rozciągnięte zostaje na całą liturgię wraz z przestrzenią, w której się ona odbywa.

Książka ta staje się więc swojego rodzaju traktatem duchowym, w którym przewijają się rozważania biblijne, dogmatyczne i liturgiczne. To szerokie spojrzenie można więc polecić szczególnie tym, którzy chcieliby wyjść poza rozważania prezentowane zazwyczaj w liturgicznych pozycjach na temat sakramentów uświęcenia. Połączenie rozważań naukowych z teologii liturgii z katechezami może więc stanowić ciekawą propozycję dla wszystkich zainteresowanych wieloaspektowym podejściem do tematyki liturgicznej.

Ks. Janusz Mieczkowski

MUZYKA

TOMASZ ADAMCZYK (red.), *Wolność ocalona. Chrześcijańskie światło na ludzkich drogach. V Kongres Kultury Chrześcijańskiej*, KUL, Lublin, 13–16 października 2016, Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL 2016, ss. 443, ISBN 978-83-7306-736-3.

Jest to publikacja zawierająca wygłoszone referaty i przemówienia z V Kongresu Kultury Chrześcijańskiej. Wśród nich znajdują się wygłoszone oraz dołączone teksty w związku z uroczystością nadania doktoratu *honoris causa* Krzysztofowi Pendereckiemu (s. 47–101):

- KRZYSZTOF PENDERECKI, *Humanistyczny wymiar muzyki* (s. 47–52). Jest to autoreferat K. Pendereckiego ukazujący inspiracje twórcze kompozytora. W konkluzji swojego wystąpienia wskazał on na konieczność istnienia muzyki, która ma moc jednoczącą i „może służyć budowaniu wspólnoty słuchających i współodczuwających”
- REGINA CHŁOPICKA, *W kręgu sacrum i profanum — twórczość Krzysztofa Pendereckiego* (s. 53–69). Autorka ukazuje osobowość twórczą K. Pendereckiego, wskazuje na kierunki jego twórczości (muzyka instrumentalna, muzyka koncertująca, dzieła sceniczne i wielkie formy kantatowo-oratoryjne, teatr muzyczny, muzyka kantatowo-oratoryjna), analizuje kolejne etapy twórczości Kompozytora (*Przełom lat 50. i 60. — Bunt przeciwko otaczającej rzeczywistości, poszukiwanie nowych dróg; Lata 60. i 70. — Tradycja i współczesność. W kręgu znaczeń i wartości. Koncepcja wielkiej formy; Lata 80. — W kręgu wydarzeń polskiej historii i narodowego etosu; Lata 90. — Przesłanie na koniec wieku. W kręgu tradycji judeochrześcijańskiej; Początki naszego wieku. Między kontemplacją piękną a refleksją egzystencjalną*).
- REMIGIUSZ POŚPIECH, *Ekumeniczny wymiar twórczości muzycznej Krzysztofa Pendereckiego* (s. 71–84). Jest to opinia dorobku prof. Krzysztofa Pendereckiego w związku z przewodem o nadanie mu godności doktora *honoris causa* KUL, skonstruowana w następującym porządku: *Exordium* (popularność kompozycji K. Pendereckiego, dedykacje utworów, nagrody, odznaczenia i wyróżnienia przyznawane kompozytorowi), *Narratio* (podejmowane przez muzykologów, teoretyków muzyki i krytyków muzycznych dogłębne analizy twórczości Pendereckiego), *Propositio* (źródła religijności osobowości twórczej Pendereckiego, zachwyty J.S. Bachem, ekumenizm muzyczny), *Confirmatio* (różne próby oceny twórczości Pendereckiego, budowanie przez kompozytora indywidualnego stylu i estetyki muzycznej), *Conclusio* (inspiracja natchnionymi tekstami biblijnymi, twórczość Pendereckiego odzwierciedleniem idei ekumenicznych).
- LESZEK MĄDZIK, *Sakralny wymiar rzeczywistości* (s. 85–90). Autor tekstu podkreśla zasługi K. Pendereckiego dla muzyki XX w., m.in. jako inicjator sonoryzmu i pionier aleatoryzmu. Wskazuje również na źródła inspiracji twórczej kompozytora (umiłowanie natury) oraz podkreśla jego spontaniczne reakcje na ważne wydarzenia w Polsce i na świecie.
- TERESA KSIĘSKA-FALGER, *Sacrum w muzyce — intuicja jedności* (s. 91–101). Autorka rozpoczyna swój wywód od narodzin chorału, następnie podejmuje wątek twórczości św. Hildegardy z Bingen, wskazując ją za najlepszy przykład

sacrum w muzyce. W dalszej części omawia *Mszę Notre Dame*, znaczenie Szkoły rzymskiej oraz twórczość religijną J.S. Bacha.

STANISŁAW GARNCZARSKI (red.), *Ks. Ireneusz Pawlak. De musica sacra in Polonia. Quaestiones selectae*, t. I–II, Tarnów: Wyd. Biblos 2013, ss. 429 (t. I), ss. 552 (t. II), t. III, Tarnów: Wyd. Biblos 2015, ss. 370, t. I ISBN 978-83-7793-193-6, t. II ISBN 978-83-7793-194-3, t. III ISBN 978-83-7793-407-4.

Jest to trzypięciotomowa „monografia” autorskich prac naukowych ks. prof. I. Pawlaka, stanowiąca ważne kompendium jego najważniejszych tekstów naukowych, opublikowanych w różnych periodykach w latach 1966–2015. Scalenie ich w trzytomowej edycji tworzy bardzo przydatną *ad hoc* antologię myśli ks. Profesora zogniskowanych wokół złożonych problemów muzyki kościelnej. Ks. Pawlak nie tylko wnikliwie je analizuje i interpretuje, ale proponuje także konkretne rozwiązania praktyczne. Z tego też względu publikacja stanowi ważną pomoc dla wszystkich zajmujących się muzyką liturgiczną.

Łącznie w trzech tomach wyodrębniono sześć działów tematycznych, w których zamieszczono odpowiednie dla każdego z nich prace autora (w sumie 113):

I. *De cantu gregorianio*. W dziale tym, liczącym 27 pozycji (t. I i III), podjęto m.in. zagadnienia związane z kulturą muzyczną Gniezna, przechowywanymi tam muzykami, wykonawcami jednogłosowych śpiewów liturgicznych w katedrze gnieźnieńskiej, krakowską oficyną wydawniczą Piotrkowczyka, chorałem gregoriańskim zawartym w księgach wydanych po Soborze Watykańskim II i in. Szczegółowy wykaz artykułów przedstawia się następująco:

Tom I: *Graduał klarysek gnieźnieńskich z 1418 r. jako dokument kultury muzycznej Gniezna; Ordo Cantus Missae; Graduale Romanum 1974; Śpiewy allelujacyjne o św. Stanisławie w krakowskich przedtrydenckich graduatach diecezjalnych; Psalterzyści katedry gnieźnieńskiej w pierwszej połowie XVI wieku; Graduały piotrkowskie z 1651 roku; Piotrkowczykowie jako wydawcy graduatów przeznaczonych dla diecezji polskich; Repertuar śpiewów o męce i zmartwychwstaniu Pańskim w graduatach piotrkowskich i jego związek z Editio Medicaea; Włocławski graduał ms 3 — zabytkiem gnieźnieńskim?; Rękopisy liturgiczno-muzyczne panien klarysek w polskiej literaturze muzykologicznej; Wykonawcy jednogłosowych śpiewów liturgicznych w katedrze gnieźnieńskiej od XIV do XIX w. i ich kształcenie; Repertuar śpiewów łacińskich w polskich obrzędach i zwyczajach liturgicznych zachowany w księgach piotrkowskich; Prawda o „polskim tonie” Ewangelii; Liber Hymnarius 1983; Chorał gregoriański — śpiew muzealny czy aktualny?; Chorał gregoriański w pracach badawczych polskich muzykologów; Śpiewy mszalne o św. Pawle Apostole przed Soborem Watykańskim II; Doksologia w monodii liturgicznej; Rola chorału gregoriańskiego w kształtowaniu polskiej religijnej kultury muzycznej; Dlaczego chorał gregoriański?; Graduale Novum 2011.*

Tom III: *Kalendarz katedry gnieźnieńskiej z pierwszej połowy XVI wieku; Graduał Macieja Drzewickiego z 1536 roku (dzieje i zawartość); Kalendarz graduału Macieja Drzewickiego z 1536 roku; Kolegium mansjonarzy katedry gnieźnieńskiej; Śpiewy alleluia w graduale Macieja Drzewickiego z 1536 roku; Druki i rękopisy muzyczno-liturgiczne od XVI–XIX wieku w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie — katalog.*

II. *De pia cantione.* Dział ten skupia 11 prac związanych z wydanymi śpiewnikami kościelnymi i polską pieśnią kościelną:

Tom I: *Nowe wydanie „Śpiewnika parafialnego”; Z problematyki związku między chorałem gregoriańskim a pieśnią religijną; „Alleluja”. Zbiór śpiewów mszalnych i pielgrzymkowych; Ks. Jan Siedlecki. „Śpiewnik kościelny”; Charakterystyka „Śpiewnika liturgicznego”; XX-wieczne pieśni w „Śpiewniku liturgicznym” i ich inspiracje; „Śpiewajmy Bogu” — Śpiewnik parafialny; Śpiewnik kościelny (diecezji katowickiej); Pieśni o Niepokalanym Poczęciu Najśw. Maryi Panny w polskich przekazach śpiewnikowych XX i XXI wieku; Spór o pieśń w liturgii; „Śpiewnik kalwaryjski” — cenny wkład polskich franciszkanów w rozwój muzycznej kultury Kościoła.*

III. *De musica instrumentali.* Dział ten zawiera łącznie 9 artykułów dotyczących liturgicznej muzyki instrumentalnej oraz prace związane z posługą organisty:

Tom I: *Nowe spojrzenie na zadania organisty; Dzieje organów katedralnych w Gnieźnie; Jaka muzyka w Triduum Paschalne?; Gra na instrumentach — muzyką liturgiczną?; Organy — instrument liturgiczny; Muzyka instrumentalna w świetle dokumentów Kościoła; Występy muzyczne w kościołach.*

Tom III: *O pozycję organisty w parafii; Kształcenie organistów.*

IV. *De musica liturgica post Vaticanum II reformata.* W dziale tym znajduje się 38 artykułów poświęconych odnowie muzyki liturgicznej po Soborze Watykańskim II.

Tom II: *Śpiewy „Ordinarium Missae” w świetle odnowy liturgicznej; Zadania duszpasterzy w związku z instrukcją o muzyce sakralnej w liturgii; Nowe zadania kościelnych zespołów śpiewających; Śpiew i muzyka w obrzędach chrztu dzieci; Wychowanie muzyczne a liturgia; Wielogłosowe kompozycje mszalne w języku polskim; Alleluja z wersetem w liturgii mszalne; Omówienie Instrukcji Episkopatu Polski o muzyce liturgicznej po Soborze Watykańskim II; Z zagadnień terminologii dotyczącej muzyki związanej z kultem; Muzyka liturgiczna w polskim czasopiśmiennictwie katolickim po Soborze Watykańskim II; Jednogłosowe śpiewy liturgiczne po Soborze Watykańskim II; Funkcje muzyki w liturgii; Sekwencje w liturgii mszalne po Soborze Watykańskim II; Karnawał w liturgii; Nieszpory maryjne w polskich śpiewnikach katolickich; Formy chorału gregoriańskiego w polskojęzycznych obrzędach po Soborze Watykańskim II; Śpiew psalmów w Liturgii godzin; Muzyka litur-*

giczna i jej walor duszpasterski; Muzyka jako niezbędny element pracy duszpasterskiej; Odnowa muzyki liturgicznej w Polsce po Soborze Watykańskim II (Uwagi dla kompozytorów); Śpiewy Ordinarium Missae w trzeciej edycji mszału rzymskiego; Muzyka liturgiczna w uchwałach II Polskiego Synodu Plenarnego (1991–1999); Muzyczna kultura Kościoła — zagrożona; Chorał gregoriański jako źródło melodyki polskich śpiewów mszalnych po Soborze Watykańskim II; Muzyka w nauczaniu papieży; Muzyka jako istotny element liturgicznej celebracji; Tridentinum i Vaticanum II — dwa etapy rozwoju muzyki liturgicznej w Polsce; Odnowa muzyki liturgicznej po Soborze Watykańskim II kontynuacją reformy trydenckiej; Mszalne śpiewy między czytaniem w świetle liturgicznych ksiąg rzymskich wydanych po Soborze Watykańskim II; Śpiewy w „Obrzędach błogostawieństw”; Biblia w muzyce: kantyki Nowego Testamentu w polskiej monodii liturgicznej po Soborze Watykańskim II; Jeszcze o psalmie responsoryjnym; Muzyka liturgiczna „pieśnią pełną ducha”

Tom III: *Uwagi o wkładce ze śpiewami do „Obrzędów chrztu dzieci”; Nowe śpiewy pogrzebowe; Muzyka liturgiczna między prawem a życiem; Muzyka radością liturgii; Liturgia i muzyka — wzajemne relacje.*

V. *De poliphonia sacra.* Znajdują się tu 2 prace związane z chórem kościelnym i jego zadaniami w liturgii:

Tom III: *Chór kościelny wobec „ducha czasu”; Omówienie księgi pamiątkowej z okazji 100-lecia „Chóru Prymasowskiego pt. Choro Basilicae Metropolitanae Gnesnensis in memoriam (1914–2014)”*

VI. *Varia.* Obejmuje 26 tekstów.

Tom II: *O wyższy poziom kultury muzycznej duchowieństwa; Polskie zwyczaje liturgiczne zachowane w graduatach piotrkowskich; Jaka muzyka w katechezie?; Laudacja wygłoszona na cześć prof. H.M. Góreckiego; Piękno muzyki liturgicznej; Psalm w muzycznej twórczości księdza Stanisława Ziemiańskiego; Stowarzyszenie Polskich Muzyków Kościelnych szansą dla rozwoju muzycznej kultury Kościoła; Metodologia badań nad monodią liturgiczną; Muzyk kościelny na tle epoki. Przyczynek do działalności ks. Józefa Surzyńskiego (1851–1919); Eucharystia w polskich monodycznych śpiewach kościelnych; Śpiewy maryjne w okresie wielkanocnym; Clemens de Piotrków (c.1450–1507) — canonicus gnesnensis vir in arte musica peritus; Wiara w Eucharystię i przez Eucharystię; Muzyka w katedrze gnieźnieńskiej na przelocie XIX i XX wieku.*

Tom III: *Beat w liturgii w świetle przepisów liturgiczno-prawnych; Epitafium dla big-beatu?; Kilka uwag o muzyce w liturgii; Instytut Muzykologii; Zespoły muzyczne Instytutu Muzykologii KUL; Pośpiech Remigiusz: „Bożonarodzeniowa muzyka na Jasnej Górze w XVIII i XIX wieku”; Wybitny kapłan i Wielkopoleń (wspomnienie o ks. Zdzisławie Bernacie); Formacja muzyków kościelnych (zasady ogólne); Ksiądz Karol Mrowiec (1919–2011) — profesor i przyjaciel; Muzyk kościelny — zawód, funkcja czy powołanie?; Homilia; Terminologia w nauce i jej meandry.*

ALICJA JOŃCZYK RM, *Ordinarium missae najstarszych diecezjalnych graduatów krakowskich i jego znaczenie dla kultury muzycznej w Polsce*, Lublin: Wydawnictwo Polihymnia 2015, ss. 285, ISBN 978-83-7847-269-8.

Publikacja podejmuje kwestię znaczenia graduatów krakowskich dla historii kultury muzycznej w Polsce. Składa się ona z ośmiu rozdziałów: rozdz. I jest wprowadzeniem w tematykę, przedmiot i metodę pracy; rozdz. II dokonuje prezentacji źródeł: graduaty przechowywane w Bibliotece Kapitulnej na Wawelu, graduat Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz tabulatura organowa Jana z Lublina; rozdz. III stanowi konfrontację wytypowanego repertuaru z zasobem krajowym i europejskim; rozdz. IV dotyczy analizy stylistycznej tekstów *ordinarium missae* i przedstawia ich krytyczną analizę; rozdz. V podejmuje zagadnienie tropów w rękopisach krakowskich, uwzględniając typologię materiału dźwiękowego; rozdz. VI ma charakter analityczny, podejmuje zasady kształtowania utworów, stopień zależności melodyki od tekstów krótkich i długich; przedmiotem rozdz. VII są wielogłosowe opracowania monodii *ordinarium*, rozdz. VIII stanowi podsumowanie pracy i w sposób syntetyczny ujmuje wyniki przeprowadzonych badań.

Autorka krytycznie poddaje analizie i ujawnia tendencyjne zawężenie zakresu wkładu Polski do rozwoju muzyki religijnej, w tym liturgicznej, zwłaszcza muzykologów niemieckich. Podjęta charakterystyka i systematyka źródeł, analiza stylistyczna i formalna tekstów kanonicznych i tropowanych jest cenną propozycją metodologiczną, ukazującą jedność pomiędzy elementami formy a zasadami retoryki poetycko-muzycznej. S. Jończyk wykazuje m.in. zależności melodyki od *quantum* tekstu. Cennym wkładem jest penetracja, czy i na ile melodie *ordinarium missae* krakowskich rękopisów mają wpływ na formę i technikę muzyki wielogłosowej, czy też są tworem skostniałym. Na przykładzie wybranych kompozycji *Tabulatury Jana z Lublina* autorka wykazała formotwórczą rolę chorału gregoriańskiego. Monografia jest ważnym wkładem do badań nad historią muzyki polskiej.

ALEKSANDRA PATALAS (red.), *Życie muzyczne w klasztorach dominikańskich w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków: Wydawnictwo Musica Iagiellonica 2016, ss. 584, ISBN 978-83-7099-213-2.

Centralną część książki, będącej zbiorem artykułów naukowych, zajmują rozważania dotyczące życia muzycznego klasztorów dominikańskich posiadających kapele w Gidlach, Borku Starym, Dzikowie i Lwowie. W publikacji zaprezentowano także sposób funkcjonowania muzyki, przede wszystkim wokalnie-instrumentalnej, w konwentach nieutrzymujących własnych zespołów muzycznych. Uzupełnieniem tekstów są liczne tabele zawierające wypisy z ksiąg archiwalnych odnoszące się do muzyki, pozwalające czytelnikom wejść głębiej w analizowany przez autorów materiał źródłowy. Publikacja zawiera następujące artykuły: A. PATALAS, *Życie muzyczne w klasztorach dominikańskich prowincji polskiej nieutrzymujących stałych kapel*; A. PATALAS, *Muzyka w sanktuarium Matki Bożej Gidelskiej*; M. JOCHYM-

CZYK, *Repertuar kapeli oo. Dominikanów w Gidlach w świetle aktualnych badań, ze szczególnym uwzględnieniem źródeł osiemnastowiecznych*; M. JOCHYMCZYK, *Źródła do historii kapeli muzycznej przy klasztorze oo. Dominikanów w Dzikowie*; M. JOCHYMCZYK, *Życie muzyczne w klasztorze oo. Dominikanów w Borku Starym*; M. KONIK, *Życie muzyczne w dominikańskim konwencie Bożego Ciała we Lwowie*; J. KOSZAŁKOWSKI, *Jan Staromieyski — kompozytor w kręgu dominikanów lwowskich*; A. WLAZŁO, *Leopold Pych w kręgu dominikańskiej kapeli lwowskiej — charakterystyka warsztatu kompozytorskiego na przykładzie Missa solemnis ex D*; A. PATALAS, *Muzyka w kościele San Domenico w Bolonii w czasach Cazzatiego i Pertiego*; A. PATALAS, *Muzyka w środowisku dominikańskim na ziemi chorwackiej w XVII i XVIII wieku*.

BERNARD SAWICKI OSB, *W chorale jest wszystko. Ekstremalny przewodnik po chorale gregoriańskim*, Tyniec: Wydawnictwo Tyniec 2015², ss. 270, ISBN 978-83-7354-550-2.

Pierwsza część książki stanowi rodzaj podręcznika. Autor zaznajamia czytelnika w sposób rzeczowy, niekiedy również poetycki, z historią notacji, zasadami śpiewu gregoriańskiego, relacjami muzyki ze sztuką i z duchowością klasztorów, w których rodziły się podstawowe formy chorałowe. Atutem publikacji jest jej przystępny język, co jest ważne szczególnie dla tych, którzy stykają się z chorałem gregoriańskim po raz pierwszy. Autor nie wymaga znajomości greckiej teorii muzyki czy też nazw poszczególnych neum. Przedstawione treści poparte są licznymi przykładami i bibliografią oraz ujęte w formie interesujących esejów. B. Sawicki zwraca uwagę m.in. na wzajemne relacje tekstu i melodii, warstwę semantyczną słów w kontekście towarzyszących im emocji, erotyzm w chorale gregoriańskim, mistyczny wymiar chorału gregoriańskiego. Nie brak również uwag czysto praktycznych, dotyczących np. słuchania chorału, jego śpiewania i medytowania. Tego rodzaju zaproponowany przez autora przewodnik jest z pewnością bardzo konkretną pomocą w głębszym przeżywaniu tego śpiewu.

STANISŁAW ZIEMIAŃSKI SJ, *Muzyka w liturgii*, Kraków: Wydawnictwo Petrus 2016, ss. 232, ISBN 978-83-7720-390-3.

Zdaniem autora książki „myśli zawarte w tekstach tej publikacji mogą być zachętą i służyć pomocą zarówno autorom tekstów i melodii kompozycji liturgicznych, by tworzyli nowe „pieśni pełne ducha”, jak też kierownikom odpowiedzialnym za stronę muzyczną liturgii, by troszczyli się o repertuar śpiewów zgodnych z powagą świętych obrzędów” W tym celu ks. Ziemiański kreśli granice między pieśniami i piosenkami, a twórcom tekstów doradza, jaka powinna być ich struktura, by jako pieśni nadawały się do wspólnotowego wykonywania. Autor podejmuje następujące zagadnienia: *Polskie pieśni o Najświętszym Sercu Jezusa*; *Polskie pieśni maryjne*; *Jana Długosza teoria muzyki w liczbach*; *Arystotelesa psychologia muzyki*; *Pieśni i piosenki religijne*; „*Z dawna Polski Tyś Królową...*”; *Kompozytor a nowa*

pieśń kościelna; W sprawie współczesnej pieśni kościelnej; Udział ludu w śpiewie Proprium Missae; Śpiew psalmów w liturgii; Księdza Józefa Łasia SJ troska o poprawną prozodję śpiewów liturgicznych; Czyja wieś tego pieśń; Sacrum a muzyka.

Ks. Piotr Wiśniewski

MARCIN JAKUBIAK, *Laudabilis cantus*, Kraków: Wydawnictwo św. Stanisława BM 2016, ss. 136, ISBN 978-83-7422-722-3.

Publikacja, której autorem jest diakon archidiecezji krakowskiej, jest śpiewnikiem liturgicznym zawierającym melodie najważniejszych śpiewów monodycznych obecnych w liturgii eucharystycznej. Jest on pomyślany jako pomoc dla kantorów, psalterzystów, alumnów seminariów duchowych, diakonów, kapłanów, a także organistów i pozostałych muzyków kościelnych. Ma on służyć ubogaceniu repertuaru śpiewów pod względem melodycznym oraz wpływać na poprawną formę jego wykonywania. W słowach wprowadzenia (s. 3–5) autor wyraźnie zaznacza, że chodzi o udoskonalanie posługi muzycznej, która — jako proklamacja słowa Bożego — jest zadaniem o doniosłym znaczeniu.

Śpiewnik składa się z pięciu części. Pierwszą z nich tworzy zbiór podstawowych tonów psalmowych znanych z tradycji chorałowej (s. 15–102). Każdy z ośmiu tonów jest prezentowany w zapisie muzycznym na pięciolinii wraz z przykładowo zaaplikowanym tekstem biblijnym. Istotnym elementem w przypadku przedstawienia melodii tonu I, III, IV, VII i VIII są prezentowane dyferencje występujące w zakończeniach.

Drugą część śpiewnika tworzą zbiory melodii psalmów responsoryjnych oraz aklamacji przed Ewangelią. Właśnie ten rozdział wydaje się najważniejszą częścią prezentowanego śpiewnika. Melodie psalmów i aklamacji zostały podzielone na siedem części, według układu roku liturgicznego: Adwent, okres Bożego Narodzenia, Wielki Post, Święte Triduum Paschalne, okres wielkanocny, okres zwykły oraz melodie tzw. maryjne. Zastosowany układ wymagał od autora dokonania oceny składników muzycznych, m.in. przebiegu melodii i charakteru śpiewów, aby można było daną melodię zaliczyć do konkretnego okresu liturgicznego. Tego typu działanie było już wielokrotnie podejmowane przez autorów podobnych publikacji. W słowach wprowadzenia autor zaznacza, że dokonana przez niego typologia melodii ma jedynie charakter podpowiedzi, a więc prostej sugestii, która nie wyklucza innych możliwości. W zbiorze śpiewów na czas Adwentu autor zamieszcza 7 melodii psalmów oraz 2 melodie do „Alleluja”. Taka sama liczba melodii podana jest także na okres Bożego Narodzenia. Więcej melodii przewidziano na Wielki Post. Autor zamieszcza w tym zbiorze 12 melodii psalmów z osobnym potraktowaniem 13-tej — na Niedzielę Palmową. Oprócz tego zbiór ten zawiera 11 melodii aklamacji wielkopostnej „Chwała Tobie”. W kolejnym zbiorze, przeznaczonym na Święte Triduum Paschalne, prezentowane są melodie na poszczególne dni. Na Wielki Czwartek i Wielki Piątek przeznaczono po jednej melodii psalmu i aklamacji, a na

Wigilię Paschalną — w sumie 8 melodii psalmów, z których ostatni związany jest z wielkanocną melodią śpiewu „Alleluja”. Okres wielkanocny obejmuje 7 melodii psalmów i 6 melodii „Alleluja” oraz 2 melodie sekwencji na uroczystość Zesłania Ducha Świętego. Na okres zwykły autor prezentuje aż 27 melodii psalmów i 8 melodii „Alleluja”. Ostatni zestaw melodii psalmów, tzw. maryjnych, obejmuje 14 melodii. Zatem zbiór zawiera w sumie 85 melodii psalmów responsoryjnych, 18 melodii aklamacji „Alleluja” oraz 11 melodii aklamacji wielkopostnej „Chwała Tobie”. Twórca śpiewnika nie podaje jednak autorów poszczególnych kompozycji ani żadnego ich źródła. Jedynie w zakończeniu wymienia dzieła, na których oparł swoje opracowanie. Odnośnie do tej części zbioru warto zauważyć cenną wskazówkę wykonawczą, którą autor zmieścił w słowach wprowadzenia, aby nie przedzielać pauzą śpiewu refrenu psalmu responsoryjnego ze względu na jedną myśl wyrażoną w całości jego tekstu. Wszystkie prezentowane melodie psalmów responsoryjnych są zamieszczone z przykładami konkretnych tekstów, co powinno sprzyjać umiejętności poprawnego zespolenia akcentacji tekstu i melodii. Trzecią część omawianego śpiewnika stanowi zbiór melodii do czytań biblijnych Starego i Nowego Testamentu oraz Ewangelii (s. 105–119). Odnośnie do czytań autor zamieszcza 3 znane, tradycyjne melodie (dwie do tekstów Starego Testamentu i jedną do tekstu Nowego Testamentu). Natomiast w odniesieniu do Ewangelii śpiewnik zawiera w sumie 6 melodii (łącznie z II tonem akwilejskim).

Ostatnią część publikacji tworzy zbiór 13 melodii do modlitwy wiernych (s. 121–126).

W zakończeniu śpiewnika podana jest bibliografia oraz spis ilustracji. Strona edytorska śpiewnika jest barwna i bogata dzięki zamieszczonym w nim kopiom ozdobnych inicjałów lub ornamentów zaczerpniętych z zabytkowych ksiąg liturgicznych.

MAŁGORZATA LUBIENIECKA, *Nauczanie muzyki w klasztorach krakowskich w dobie autonomii galicyjskiej (1867–1918)*, Kraków: Wydawnictwo Ignatianum, Wydawnictwo WAM 2015, ss. 430, ISBN 978-83-7614-216-6 (*Ignatianum*), ISBN 978-83-277-1091-8 (WAM).

Publikacja autorstwa M. Lubienieckiej, adiunkta w jezuickiej Akademii *Ignatianum* w Krakowie, jest owocem badań nad nauczaniem muzyki w klasztorach krakowskich na przestrzeni lat 1867–1918. Jak autorka we wstępie zaznacza, chodziło jej najpierw o aspekt historyczny, a więc o zebranie informacji na temat nauczania muzycznego realizowanego w klasztorach krakowskich, ponadto zaś chciała ustalić, jaki był zakres programowy tego nauczania. W ten sposób na podstawie skąpych nieraz informacji, rozproszonych po archiwach klasztorów, zarówno męskich, jak i żeńskich, udało się stworzyć całościową wizję kształtu formacji muzycznej w klasztorach krakowskich. Pod tym względem publikacja M. Lubienieckiej jest dziełem pionierskim. Muzyka obecna w klasztorach nie tylko była pomocą w rozwijaniu duchowości zakonnej, ale miała także w badanym czasie wielkie zna-

czenie kulturowe. Dlatego opracowanie kwestii nauczania muzyki w klasztorach krakowskich jest po części opisem ważnego elementu życia muzycznego Krakowa i pozwala dostrzec wielkie znaczenie oddziaływania klasztorów krakowskich na zgromadzenia leżące poza Krakowem oraz na inne instytucje zajmujące się prowadzeniem formacji duchowej i muzycznej.

Na całość omawianej publikacji składa się dziewięć rozdziałów. Dwa pierwsze stanowią wprowadzenie, bo ukazują tło historyczne i kulturowe Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej ze szczególnym uwzględnieniem jego życia muzycznego. Następnie autorka kreśli najpierw obraz muzycznej formacji w zakonach żeńskich. Wprowadzeniem do tego jest rozdział trzeci, prezentujący kształt ówczesnej formacji zakonnej w żeńskich klasztorach czynnych i klauzurowych. Rozdział czwarty opisuje obowiązki duchowe zakonnice w tych zgromadzeniach, związane z dziełami muzycznymi. Wśród tych zadań najbardziej podstawowym był obowiązek nauczania śpiewu. W związku z nim autorka przedstawia metody nauczania, rodzaje nauczanych śpiewów, a także postacie nauczycieli oraz instrumentarium, z którego w nauczaniu korzystano. Kolejny rozdział w podobny sposób zajmuje się tym samym zagadnieniem w odniesieniu do zgromadzeń męskich. Rozdział szósty omawia z kolei edukację w krakowskich seminariach duchownych. Również tutaj autorka przedstawia metody nauczania, kadre nauczycielską i podręczniki do nauczania śpiewu kościelnego. Bardzo ważnym elementem kulturowego oddziaływania zakonów krakowskich było nauczanie muzyki i śpiewu w szkołach przyklasztornych, prowadzonych zarówno przez zgromadzenia żeńskie, jak i męskie. Temu zagadnieniu poświęcony jest rozdział siódmy. Również i tym razem autorka omawia najpierw organizację edukacji muzycznej w szkole, kadre nauczycielską, a przede wszystkim zakres nauczania muzyki. Ósmy rozdział w podobny sposób zajmuje się kwestią nauczania śpiewu i muzyki w placówkach opiekuńczo-wychowawczych prowadzonych przez krakowskie zgromadzenia zakonne żeńskie i męskie. W ostatnim, dziewiątym, rozdziale zostały opisane klasztorne i przyklasztorne zespoły wokalo-instrumentalne, w których działały tak wybitne postacie krakowskiego życia muzycznego, jak o. Sadok Werberger OP, czy Bolesław Wallek-Walewski. W zakończeniu dysertacji oprócz bogatej bibliografii i spisu tabel znalazł się także aneks zawierający liczne fotografie oraz kopie różnego rodzaju dokumentów.

Dogłębne opracowanie kwestii nauczania muzyki w krakowskich klasztorach do 1918 r. pokazuje niezwykle bogactwo tej części kulturowej tradycji Krakowa i w naturalny sposób domaga się kontynuacji naukowych badań dotyczących czasów późniejszych (po 1918 r.).

GRZEGORZ POŹNIAK, *Joseph Habel (1840–1920) — organmistrz z Bliszczyc na Śląsku* (Muzykologia Opolska. Studia i materiały 1), Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego 2016, ss. 128, ISBN 978-83-63950-87-3.

Publikacja autorstwa ks. prof. Grzegorza Poźniaka — Kierownika Katedry Muzyki Kościelnej i Wychowania Muzycznego na WT UO w Opolu, poświęcona jest

jednemu z mniej znanych do tej pory organmistrzów śląskich działających na przełomie XIX i XX w. Jest nim Joseph Habel (1840–1920), który według autora był związany z firmą *Rieger* i który ma na swoim koncie co najmniej kilkoro zbudowanych organów. Publikacja poszerza wiedzę na temat działalności śląskich organmistrzów, a przez szczegółowy opis zachowanych instrumentów, którego autorem jest Stanisław Pielczyk, pracownik Muzeum Organów Śląskich, pogłębia informacje na temat śląskiej tradycji budownictwa organowego na przełomie wieków.

Publikacja rozpoczyna się szkicami historycznymi zawartymi w pierwszym rozdziale, gdzie omówiony jest rozwój budownictwa organowego na Śląsku w XIX i XX w. na tle tradycji europejskiej, bliżej zaś przedstawione są tradycje organmistrzowskie na ziemi głubczyckiej i opawskiej. Rozdział drugi przybliży postać organmistrza J. Habela, jego życie i działalność organmistrzowską. Jeśli o to chodzi, publikacja G. Poźniaka jest pionierska, ponieważ zawiera informacje pochodzące ze świadectw życia i działalności wspomnianego organmistrza, a także stanowi pierwsze opracowanie postaci w kontekście życiowego dorobku. Rozdział trzeci zawiera opisy pięciu zachowanych instrumentów, autorstwa wspomnianego już S. Pielczyka. Są to organy w Bluszczycach, Lewicach, Wysokiej, Posucicach oraz Nowej Wsi Głubczyckiej. Opisy te zawierają podstawowe informacje dotyczące wielkości każdego z tych instrumentów (wyrażonej liczbą sekcji i głosów), ich stroju, rodzaju traktury i wiatrownic oraz zagadnień związanych z zadęciem, czyli m.in. z mechanicznymi ciśnieniem powietrza. Bardzo ważnym, kolejnym elementem opisu jest przedstawiona dyspozycja, a także bardzo szczegółowy opis głosów. Każdy z nich jest najpierw ogólnie scharakteryzowany, a następnie wymienia się bardzo istotne dane na temat menzur, użytych materiałów i usytuowania poszczególnych głosów. W ten sposób autor opracowania ukazuje charakterystyczne elementy pracy organmistrzowskiej J. Habela i stwarza możliwości ewentualnego dopasowania kolejnych instrumentów o niewiadomej proveniencji do grupy jego dzieł. Przy opisie każdego z głosów S. Pielczyk zamieszcza fotografię jednej z piszczałek tego głosu.

W zakończeniu publikacji oprócz wykazu skrótów i bibliografii umieszczono także siedem aneksów zawierających kopie dokumentów archiwalnych oraz fotografie każdego z opisanych instrumentów Josepha Habela.

Tę ważną dla kultury Śląska pozycję wydano z finansowym wsparciem Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej (*Herausgegeben mit finanzieller Unterstützung der Stiftung für deutsch-polnische Zusammenarbeit*), jako pierwszy numer nowej serii zatytułowanej „Muzykologia Opolska. Studia i Materiały”, którą utworzono w ramach Redakcji Wydawnictw WT UO w Opolu w sześć lat po utworzeniu nowego kierunku studiów, jakim jest muzykologia.

Wydanie publikacji wiązało się z realizacją projektu współpracy pomiędzy Diecezjalnym Instytutem Muzyki Kościelnej w Opolu z *Hochschule für Katholische Kirchenmusik und Musikpädagogik* w Ratyzbonie pt. *Joseph Habel (1840–1920) — organmistrz z Bluszczyc na Śląsku*. W ramach wspomnianego projektu zorgani-

wano też koncerty muzyki organowej w Bliszczycach, a więc na organach zbudowanych właśnie przez J. Habela. Koncerty te miały miejsce w sierpniu i wrześniu 2016 r.

JOACHIM WALOSZEK I IN. (red.), *Psallite Domino Sapienter. Typiczne melodie do Mszy Świętej* (Pomoce Duszpasterskie 35), Opole: Wydawnictwo i Drukarnia Świętego Krzyża, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO 2017, ss. 158, ISBN 978-83-7342-544-6 (WiDSK), ISBN 987-83-63950-90-3 (RWWT).

Z początkiem 2017 r. ukazało się w Opolu IV, nowe i poszerzone, wydanie śpiewnika liturgicznego *Psallite Domino Sapienter* (dalej: PDS) zawierającego melodie typiczne do Mszy św., a więc przede wszystkim melodie śpiewów międzylekcyjnych, psalmów responsoryjnych i aklamacji przed Ewangelią, a także melodie III formy aktu pokuty, melodie wezwań w modlitwie wiernych oraz melodie aklamacji „Amen” po doksologii kończącej modlitwę eucharystyczną. Objętość zamieszczonego materiału pozwala uważać publikację za najbogatszy zbiór tego rodzaju śpiewów, jaki do tej pory ukazał się w Polsce od czasu reformy liturgicznej Soboru Watykańskiego II, mocno doceniającej ten rodzaj śpiewów. Dopełnieniem zawartości śpiewnika są dwa aneksy. Pierwszy z nich zawiera gregoriańskie tony psalmowe opracowane według *Antiphonale Romanum II* (2009), a drugi — teksty refrenów psalmodii responsoryjnej z uwzględnieniem występujących w nich typów układów akcentowych, co stanowi pomoc w doborze melodii.

Tradycja śpiewnika PDS swymi początkami sięga połowy lat 80-tych minionego wieku, kiedy to został on po raz pierwszy opracowany w środowisku alumnów WSD diecezji opolskiej w Nysie, pod redakcją ks. J. Waloszka. Jego późniejsze edycje miały miejsce w połowie lat 90-tych oraz w 2004 r., kiedy po raz pierwszy został wydany w Wydawnictwie Świętego Krzyża w Opolu. Redaktorami IV wydania, które ukazało się przy współpracy Wydawnictwa i Drukarni Świętego Krzyża w Opolu z Redakcją Wydawnictw WT UO, są muzycy kościoła diecezji opolskiej i gliwickiej. Oprócz ks. J. Waloszka do grona tego należą: ks. A. Kozak, M. Blechinger, M. Mandalka i B. Stępień.

W prezentowanym zbiorze śpiewów liturgicznych zadbane nie tylko o szeroki zasób melodii (w tym także zupełnie nowych), który wyłoniono po krytycznej selekcji z ogromnie poszerzającego się w ostatnich latach repertuaru, ale także o kwestię poprawności wykonywania poszczególnych rodzajów śpiewu. Dlatego też po słowach wstępu (s. 5–6), który tłumaczy sens podjętej na nowo pracy, zamieszczono kilka stron bardzo potrzebnych, a nawet koniecznych objaśnień dotyczących zapisów nutowych (s. 7–13). Celem zamieszczonych tam uwag jest poprawność wykonywania psalmodii, przy czym podstawowym elementem tej poprawności jest właściwy sposób akcentacji słów, zakładający zgodność akcentu muzycznego z tekstowym. Zupełną nowością w stosunku do poprzednich wydań oraz do podobnych publikacji jest klasyfikacja refrenów psalmów międzylekcyjnych według czterech typów rozkładu akcentów słownych w ich tekstach. W tym celu wyodrębniono

typy A, B, C i D. Dla ułatwienia wyboru zamieszczono w publikacji wspomniany już aneks II, w którym zebrano wszystkie teksty refrenów występujące w najnowszym wydaniu lekcjonarza mszalnego z określeniem typu, do którego dany refren należy. W wielu przypadkach redaktorzy PDS wskazują nawet dwa lub więcej typów melodii możliwych do zastosowania dla konkretnego refrenu.

Pierwszą część zbioru stanowią melodie do III formy aktu pokuty (s. 17–20). Zamieszczono tu 8 melodii autorskich i jedną zaczerpniętą z obrzędów pogrzebu. Najbardziej obszerną część śpiewnika stanowią melodie psalmów responsoryjnych (s. 21–76), ułożonych w kolejności zgodnej z biegiem roku liturgicznego. Każda z prezentowanych melodii ma swój numer (ciągły dla wszystkich melodii zamieszczonych w śpiewniku) oraz cenne wskazanie (w formie wielkiej litery pod numerem), jakiego typu refreny mogą być włożone w jej ramy. Każda melodia jest opatrzona nazwiskiem autora lub informacją o źródle pochodzenia. Zbiór na okres Adwentu liczy 24 melodie, na okres Narodzenia Pańskiego — 20 melodii, na Wielki Post — 27, na Wielkanoc — 26, a na okres zwykły aż 48 melodii. Oprócz tego wyodrębniono osobno 9 melodii na święta maryjne. Zatem zbiór zawiera w sumie aż 154 melodie psalmów responsoryjnych. W przypadku każdej prezentowanej melodii tekst jest podpisany wyłącznie pod linią melodyczną refrenu. Dopełnieniem bogatego zbioru melodii psalmów międzylekcyjnych jest wyodrębniony zbiór śpiewów przed Ewangelią (s. 77–109), również uszeregowany według roku kościelnego. Okresowi Adwentu przypisano 16 melodii do „Alleluja”, a czas Narodzenia Pańskiego ma tych melodii 20. Tyleż proponuje się melodii do aklamacji wielkopostnych „Chwała Tobie, Słowo Boże” lub innych, a na okres Wielkanocy przewidziano aż 28 melodii typowo wielkanocnego śpiewu „Alleluja”. Oprócz tego w zbiorze zamieszczono 39 melodii tego śpiewu przeznaczonych do wykonywania w okresie zwykłym. Zbiór zawiera zatem w sumie aż 123 melodie śpiewów przed Ewangelią. Czwartą część śpiewnika stanowi zbiór 36 melodii do wezwań modlitwy powszechnej (s. 111–123), a w piątej części śpiewnika znalazło się 7 melodii śpiewu „Amen” (s. 125–128) wykonywanego po doksologii na zakończenie modlitwy eucharystycznej. Warto nadmienić, że każda z pięciu części zbioru jest oznaczona czarną paginą.

W zakończeniu śpiewnika znajdują się dwa wspomniane już aneksy. Całości zbioru dopełnia zestawienie źródeł, na których oparto się w przygotowaniu zbioru, oraz indeks autorów melodii. Po spisie treści zamieszczono 9 stron pięciolinii do prowadzenia własnych „notatek muzycznych”

Ks. Franciszek Koenig

ANDRZEJ FILABER (oprac.), *Sonare Deum. 50 lat Instytutu Szkolenia Organistów*, Warszawa: Instytut Szkolenia Organistów 2015.

Sonare Deum, praca zbiorowa pod redakcją ks. Andrzeja Filabera, jest publikacją okolicznościową wydaną z okazji 50-lecia działalności Instytutu Szkolenia

Organistów przy Papieskim Wydziale Teologicznym w Warszawie. W *Słowie wstępnym* arcybiskup metropolita warszawski kard. Kazimierz Nycz zauważa, że powstanie Instytutu zbiega się z zakończeniem Soboru Watykańskiego II, niecałe dwa lata po ogłoszeniu Konstytucji o Liturgii.

W publikacji znajduje się obszerny artykuł Małgorzaty Nemtusiak, pedagoga Instytutu, na temat historii tej placówki dydaktycznej. Autorka opisuje początki związane z działalnością ks. Wojciecha Lewkowicza na terenie Warszawy. Następnie charakteryzuje program i formę kształcenia. Opisuje instrumenty muzyczne, w tym 3 organy piszczałkowe będące własnością Instytutu. Wymienia wszystkich wykładowców, którzy pracowali w okresie minionego półwiecza. W ostatniej części artykułu zajmuje się studentami i absolwentami.

Drugim artykułem są refleksje ks. prof. dra hab. Andrzeja Filaber, dyrektora Instytutu, na temat powołania i formacji wewnętrznej muzyka kościelnego. Autor określa posługę organisty w Kościele jako pracę „z powołania”, które jest darem Boga. Stwierdza, że w powołaniu artystycznym należy zauważać powinność etyczną. Podkreśla konieczność połączenia edukacji muzyka kościelnego z formacją skupioną wokół Eucharystii. Nawiązując do myśli kard. J. Ratzingera zaznacza, że „powołanie muzyka kościelnego jest równocześnie posłaniem do realizowania misji ewangelizacyjnej w świecie” W swoim środowisku muzyk kościelny może spełniać ważną rolę animatora kultury muzycznej i ewangelizować przez kulturę.

W omawianej publikacji znajduje się wykaz wszystkich absolwentów Instytutu — pięćdziesiąt roczników, w sumie 461 osób. Prace wzbogacają zdjęcia zarówno archiwalne, jak i współczesne. Książka została wydana wraz z płytą, na której znalazły się utwory organowe oraz chóralna muzyka religijna w wykonaniu pedagogów i dwojga absolwentów. Repertuar płyty szczegółowo opisuje i opatruje komentarzem muzykologicznym Tomasz Kalisz, pedagog Instytutu. Zamieszczone zostały także noty biograficzne wszystkich wykonawców.

Sonare Deum, książka z płytą, ma charakter dokumentu opisującego 50-letnią działalność Instytutu Szkolenia Organistów przy Papieskim Wydziale Teologicznym w Warszawie, zasłużonej dla Kościoła w Polsce placówki dydaktycznej, kształcącej organistów nie tylko dla diecezji warszawskich.

Anna Struczyńska